

Het streven naar voortbestaan en welbevinden is een universeel recht

Conatus in beeld gebracht door Pieter Geenen

Bachelor scriptie over emotie als brug tussen ethiek en empirische gedragswetenschappen

SCRIPTIE

Bachelor Wijsbegeerte

Henri A. Lopes Cardozo
henri.lopescardozo@gmail.com
Student nr. 365132

Begeleider:
Prof. dr. H.A. Krop

Adviseur:
Prof. dr. J.J. Vromen

Faculteit Wijsbegeerte
Erasmus Universiteit
Rotterdam
Nederland

Totaal aantal woorden: 10685
Woorden exclusief verwijzingen en notes: 9427

6 augustus 2018

Inhoudsopgave

Inleiding		1
Hoofdstuk 1	Emotie theorieën.	5
Hoofdstuk 2	De moderne gedragswetenschap en de rol van emotie daarin.	10
Hoofdstuk 3:	Spinoza als gedragswetenschapper.	16
Hoofdstuk 4:	Spinoza als ethicus.	21
Hoofdstuk 5:	Conclusie.	26
literatuurlijst.		27

Inleiding

Spinoza kan met zijn leer over hartstochten een noodzakelijke brug slaan tussen ethiek en de menswetenschappen.

De filosoof Spinoza is van uitzonderlijk belang bij elke discussie over menselijke emoties en gevoelens. [...] Spinoza heeft een functionele ordening beschreven die de moderne wetenschap als feit aan het onthullen is.

Deze opmerkelijke uitspraken doet schrijver, neurobioloog en hoogleraar neuroscience Antonio Damasio, in het eerste hoofdstuk van zijn boek *Het gelijk van Spinoza*.¹ Vele moderne filosofen refereren in hun werk over ethiek, rationaliteit en emotie niet naar Spinoza en dat is in het licht van bovenstaand citaat opvallend te noemen. Het lijkt erop dat Spinoza als minder relevant wordt beschouwd voor de praktische filosofie of dat zijn werk weinig filosofische inspiratie biedt.

Huidig wetenschappelijk onderzoek ontsluit de eeuwenoude vraag naar de ontstaansgeschiedenis van de menselijke soort en zijn gewoontes. Het geeft onder ander antwoord op vragen als: 'hoe ontstaan gevoelens?', 'hoe ontstaat (sociaal) gedrag?', 'wat is de plaats van de mens in het geheel van de natuur?'. Ons besef van goed en kwaad, onze morele keuzes en gedrag blijken het resultaat van een evolutionair proces. Moraliteit is een natuurlijk en diep geworteld fenomeen dat niet beperkt is tot de menselijke soort. Bij het beantwoorden van de vraag 'hoe moet ik handelen', kan wetenschappelijk onderzoek een belangrijke bijdrage leveren.

Wat moet ik doen?, is één van de vier door Kant geformuleerde grondvragen van de filosofie.² In de beantwoording van die vraag gaat Kant echter in tegen de idee dat empirische wetenschap daarbij een rol kan spelen, omdat deze vraag uitsluitend door de rede kan worden beantwoord. Alle zedelijke begrippen hebben volgens Kant hun oorsprong volledig in de rede. Ze zijn *a priori* en kunnen niet *uit empirische en daarom louter toevallige kennis geabstraheerd worden*. Hij voegt daar aan toe: *dat in deze zuiverheid van hun oorsprong juist hun waardigheid ligt ons als bovenste praktische principes te dienen*.³ De mens die zich in zijn moreel handelen laat leiden door deze *a priori* begrippen is autonoom dat wil zeggen onafhankelijk van externe bepalingen. De andere drie door Kant geformuleerde grondvragen zijn: *wat kan ik weten?*, *waarop mag ik*

¹ Antonio Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, Wereldbibliotheek bv, Amsterdam, zesde druk 2014, p. 15, respectievelijk p. 18

² Immanuel Kant, *Kritiek van de zuiver rede*, A805, Boom, Amsterdam 2004, p. 642

³ Immanuel Kant, *Fundering voor de metafysica van de zeden*, AA411, Boom, Amsterdam 2013, p. 83

hopen? en de vraag die de andere drie omsluit, *wat is de mens?*. En juist bij het beantwoorden van die vraag vordert de wetenschap gestaag.

Vooraf in de tweede helft van de vorige eeuw heeft de ethiek zich met de kantiaanse vraag naar het juiste handelen bezig gehouden, maar lijkt daarbij de vraag, *wat is de mens?* uit het oog te zijn verloren. Ethiek werd een zaak van redeneren. Tot aan het begin van de twintigste eeuw had men over het algemeen geen oog voor de rol van emoties in de ethiek. Emoties waren vooral een gevoelskwestie. Pas toen het intentionele karakter van emoties weer de aandacht kreeg, werd ook het belang van emoties als aanjager voor gedrag weer actueel. De veelheid aan literatuur over ethiek, rationaliteit en emoties vanaf de jaren zestig getuigt van deze aandacht. Ondanks deze aandacht voor emoties weet de filosofie de brug tussen ethiek en wetenschap niet te slaan. Als de filosofie hier niet in slaagt, dan is de kans groot dat ze een marginale rol blijft spelen in het debat over hedendaagse ethische vraagstukken.

Met name de *Ethica* en de *Theologisch-politieke verhandeling* van Spinoza zijn inspiratiebronnen voor de psychiatrie, neurologie en gedragswetenschap gebleken. Spinoza's leer weet aan de wetenschap blijkbaar houvast te bieden.

Probleemstelling

In de literatuur, verplicht voor de colleges ethiek, rationaliteit en emotie komt de leer van Spinoza niet of nauwelijks aan bod.⁴ Dit terwijl gerenommeerde wetenschappers als Antonio Damasio en Nico Frijda, die in de colleges wel aan bod komen, in de filosofie van Spinoza een belangrijke inspiratiebron zien voor wetenschappelijk onderzoek van menselijk handelen. De vraag ligt voor waarom de filosofie van Spinoza niet meer gebruikt wordt in de ethiek die immers vanouds ook gaat over (bepaalde vormen van) het menselijk handelen? Dit vooral omdat juist Spinoza, ethiek, rationaliteit en emotie, als het onderzoek van de menselijk natuur, met elkaar verbindt.

Hypothese

In deze verhandeling zal de volgende hypothese verdedigd worden:
De leer van Spinoza, zoals ontvouwd in zijn *Ethica*, kan de ethiek wekken uit zijn kantiaanse sluimer.⁵

Ter ondersteuning van deze hypothese zullen in hoofdstuk I verschillende hedendaagse emotietheorieën aanbod komen. Vervolgens zal in hoofdstuk II de wetenschappelijke kijk

⁴ Bedoeld worden de colleges, voor het Bachelor programma, 2016 - 2018 van de Faculteit Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

⁵ Een knipoog naar Kant die door Hume uit zijn 'dogmatische sluimer' is gewekt. Zie Immanuel Kant, *Prolegomena*, AA260, Boom Amsterdam, 2012, p. 38

op emoties en menselijk handelen worden belicht. De behandelde inzichten zullen in hoofdstukken III en IV worden vergeleken met de gedragsleer en de ethiek van Spinoza. Daaruit zal blijken dat de filosofie van Spinoza niet alleen een raamwerk biedt voor wetenschappelijk onderzoek, maar ook voor de hedendaagse emotietheorie. In de conclusie zal tenslotte de hypothese worden onderschreven.

Begrippen

In de scriptie wordt het begrip cartesiaans substantiedualisme gebruikt en tevens wordt wat in de hedendaagse praktische filosofie onder ethiek wordt verstaan gebruikt. In wat volgt worden deze begrippen kort toegelicht.

Het cartesiaans substantiedualisme.

De werkelijkheid bestaat volgens Descartes uit twee van elkaar onafhankelijke substanties het denkende en het lichamelijke (cartesiaans dualisme) ding: de ondeelbare geest (res cogitans) met het attribuut denken en de materie (res extensa) bepaald door het attribuut uitgebreidheid. De materiële wereld bestaat uit een onbepaalde driedimensionale ruimte, deelbaar in allerlei delen van verschillende grootte en vorm die beweegbaar zijn ten opzichte van elkaar. Uit de wetten en de materie, die door god zijn gegeven, kan het heelal ontstaan zijn zoals het is. Tot de materiële wereld behoren ook planten, dieren en lichamen van mensen. Hij vergelijkt daarbij lichamen van mens en dier met machines zoals mensen die in elkaar zetten. Descartes bracht daarmee een ontologische scheiding aan tussen lichaam en geest. Een scheiding die later door Spinoza weer wordt opgeheven. Essentieel is het verschil tussen mensen en dieren. Een verschil dat het dier, dat slechts de beschikking heeft over een beperkt programma van handelen, reduceert tot machine (bête-machine) maar de mens drager maakt van een 'onsterfelijke ziel'.⁶ Descartes' antropologie hangt daarmee samen: mensen in tegenstelling tot dieren combineren woorden of andere tekens *om gedachten aan anderen duidelijk te maken* en zijn begiftigd met de rede. Dit stelt de mens in staat *om in alle omstandigheden zo te handelen als wij dat doen*.⁷ Dit komt omdat de mens een ziel heeft, *die niet uit de materie kon zijn voortgekomen*.⁸ Deze gedachte plaatst de menselijke geest buiten de causale orde van de natuur en geeft de mensen een vrije wil.

Hedendaagse ethiek

Volgens James Rachels, een hedendaags praktische filosoof, is ethiek de studie van wat moraliteit is en wat ze van ons vraagt. Rachels stelt dat we helaas geen simpele definitie kunnen geven op de vraag wat moraliteit is. Via allerlei argumenten, hoe te handelen in

⁶ René Descartes, *Over de methode Essays*, AT60, Boom, Amsterdam, 2011, p. 121

⁷ René Descartes, *Over de methode*, AT57, p. 118

⁸ René Descartes, *Over de methode*, AT59, p. 120

situaties waarin beslissingen moeten worden genomen over leven en dood en waar gevoelens dan ook begrijpelijkerwijs een belangrijke rol spelen, komt Rachels tot de volgende stellingname: het gevoel laten spreken kan als teken van morele degelijkheid worden gezien, gevoelens echter kunnen irrationeel zijn en ze variëren van persoon tot persoon. Gevoel is daarom geen goede basis om tot een correct standpunt voor handelen te komen. Als we erachter willen komen of het standpunt correct is moeten we onze gevoelens zo veel mogelijk laten leiden door de rede. Niet verwonderlijk dus dat Rachels tot het volgende minimale idee van ethiek komt in zijn standaard werk *The Elements of Moral Philosophy*.

Moraliteit is, tenminste, de inspanning om je gedrag te laten leiden door de rede - dat wil zeggen, dat te doen waar de beste redenen voor zijn om het te doen - terwijl de belangen van ieder die geraakt wordt door het handelen gelijk worden meegewogen.⁹

Bijgevolg zijn ethiek, rationaliteit en emotie nauw met elkaar verbonden. De rede wordt als belangrijkste factor voor onze keuzes en dienovereenkomstig ons juiste handelen gezien.

⁹ James Rachels, *The Elements of Moral Philosophy*, McGraw-Hill Education, New York 2015 p. 13: *Morality is, at the very least, the effort to guide one's conduct by reason- that is, to do what are the best reasons for doing- while giving weight to the interests of each individual affected by one's action.*

Hoofdstuk I

Emotie theorieën

In dit hoofdstuk komen verschillende filosofische zienswijzen over emoties aan bod. Zoals zal blijken speelt het cartesiaans lichaam-geest dualisme een belangrijke rol bij het onderscheid tussen de verschillende stromingen. In essentie draait het om de vraag of emoties als puur lichamelijk, als cognitief, als mengvorm of als onderdeel van een emergent proces moeten worden opgevat. In hoofdstuk II zullen de bevindingen van Damasio en James worden behandeld en in hoofdstuk III de leer van Spinoza.

Lichaam, geest of amalgaam?

Als we ervan uit mogen gaan dat emoties een rol spelen in gedrag en daar zijn sterke empirische aanwijzingen voor¹, dan zijn er drie mogelijkheden. Een: emoties zijn puur cognitief. Twee: emoties zijn psychosomatisch dat wil zeggen ze hebben een cognitieve en een lichamelijke component, die echter wel los van elkaar worden beschouwd. Drie de meest recente visie: lichaam en geest zijn niet te onderscheiden. Bij de eerste mogelijkheid bepaalt de rede het gedrag. Bij de tweede mogelijkheid gaat men ervan uit dat gedrag met de rede kan worden beheerst. Als emoties echter niet los van het lichaam kunnen worden beschouwd, de derde optie, dan kan gedrag niet los worden gezien van de lichamelijke component en zal de ethiek daar terdege rekening mee moeten houden.

In het Artikel *The feeling body: Towards an enactive approach to emotion*² geven Giovanna Colombetti en Evan Thompson een overzicht van de verschillende emotie theorieën door de eeuwen heen. In het artikel worden drie perioden onderscheiden. Het tijdperk van vóór William James, waarin vooral een psychosomatische benadering valt te bespeuren. De periode van bloei van de cognitieve emotie theorie die vooral in de tweede helft van de vorige eeuw opgang deed. En tenslotte de huidige periode die zich richt op belichaamde cognitie. In het artikel *The feeling body* breken ze een lans voor belichaamde cognitie.³

¹ Antonio Damasio, *Descartes' Error*, Vintage Books, Londen, 2006, Revised edition. G.P. Putman's Sons, New York, p. 45

² Giovanna Colombetti & Evan Thompson, *The feeling body: Towards an enactive approach to emotion*. In *Developmental Perspectives on Embodiment and Consciousness*, ed. W. F. Overton, U. Müller, and J. L. Newman, New York: Erlbaum 2008, pp.45–68

³ Giovanna Colombetti & Evan Thompson, *The feeling body*. Over cognitie p. 46: *The idea that cognition is the manipulation of abstract representations according to syntactic rules*. Over embodied cognition als emergent verschijnsel: *cognition emerges from the coupled interactions of the brain, body, and environment*.

Cognitivism

De tweede stroming, het cognitivisme, neemt de positie in dat emoties afhangen van wat we van de wereld weten, hoe we over de dingen om ons heen denken en hoe we ze appreciëren (appraisal). Omdat volgens de cognitivisten lichaam en geest als gescheiden entiteiten moeten worden beschouwd, kunnen lichamelijke gebeurtenissen, dat wil zeggen fysiologische processen, zoals opwinding en gedrag, emoties niet verklaren. Vooral in de zestig en zeventiger jaren van de twintigste eeuw ging men ervan uit dat aan emotie taxatie vooraf ging. Taxatie werd verondersteld een zuiver cognitief proces te zijn; abstract en intellectueel. Puur een gedachtending dat geheel los van lichamelijke invloeden kon worden benaderd. In deze benadering worden drie begrippen onderscheiden.⁴ Ten eerste *taxatie*: de evaluatie van iets wat zich voordoet, waarbij indrukken worden omgezet in representaties of ideeën. Deze ideeën veroorzaken de emotionele lading. Het kan iets vreugdevol of verdrietig zijn. De gebeurtenis kan bijvoorbeeld de gedachte oproepen aan een geweldig feest, respectievelijk de dood van een naaste. Vervolgens *belang*: er wordt aan een gebeurtenis of object betekenis toegekend. Het krijgt een normatieve lading. Het is goed, als het in je voordeel is en slecht als het nadelig voor je is. In het eerste geval volgt een fijn gevoel en in het tweede een slecht gevoel. Ten derde: *gedragsbereidheid*: dit verwijst naar een veranderingsgezindheid door de gebeurtenis. Het zet aan tot activiteit of juist niet. Hier wordt niet de lichamelijke emotie, dus de fysiologische reactie of actie zelf bedoeld, maar een eventuele bereidheid tot actie. Wat opvalt is dat het gevoel of de lichamelijke actie steeds volgt op een cognitief proces.

In de daarop volgende jaren werden ook lichamelijke kenmerken zoals opwinding, gedrag en gelaatsuitdrukkingen in de cognitieve emotie theorieën verdisconteerd en ontstond er een *emotion-appraisal amalgaam*.⁵ Al deze theorieën zo benadrukken Colombetti en Thompson laten echter de cartesische lichaam-geest scheiding intact.

Enactivism

Tenslotte de belichaamde cognitie of enactieve benadering. Volgens deze theorie is de menselijke geest belichaamd, niet beperkt tot het hoofd maar onderdeel van het gehele organisme dat op zijn beurt weer is ingebed in de wereld. De geest is niet terug te voeren tot alleen de hersenen. Betekenis en ervaring komen tot stand door en in een voortdurende wisselwerking van hersenen, lichaam en wereld. Op deze wijze creëert het organisme zelf betekenis. Taxaties of inschattingen zijn geen evaluatieve subjectieve denkactiviteiten, maar zijn onderdeel van het autonome proces van het zenuwstelsel. Cognitie en bewustzijn worden gezien als emergente verschijnselen. Geen lokale activiteit van hersendelen, maar een verschijnsel dat ontstaat door interactie van lichaam, hersenen

⁴ Nico H. Frijda, *Spinoza en het moderne emotie-onderzoek*, Mededelingen vanwege het Spinozahuis 70, Eburon Delft, 1993, p. 5

⁵ Giovanna Colombetti & Evan Thompson, *The feeling body*, p. 53

en wereld. In deze visie zijn emoties tegelijk lichamelijk en *cognitief-evaluerend*. Een emotie wordt niet beschouwd als een toestand, hetzij lichamelijk, cognitief of als een amalgaam, maar als een geïntegreerd proces. Colombetti en Thompson rekenen Damasio nadrukkelijk tot een exponent van het enactivisme. Ze zien in de resultaten van zijn onderzoek een bevestiging van het enactivisme. Damasio plaatst zich zelf ook in het kamp van de enactivisten onder ander door zijn uitspraak dat de scheiding tussen lichaam en geest op fictie berust (zie hoofdstuk II pagina 14). In welk kamp ze James plaatsen is niet duidelijk, maar er kan uit de tekst begrepen worden dat James het wetenschappelijk denken over de lichamelijke van emoties zo beïnvloede, dat hij als voorloper van het enactivisme kan worden gezien. Daarbij moet worden opgemerkt dat James ook een stroming op gang heeft gebracht die emoties als puur lichamelijke zagen.

Wie hoort waarbij

Colombetti en Thompson zien Aristoteles, Descartes, Spinoza, Hume en Darwin als aanhangers van de psychosomatische aanpak.⁶ Ze erkennen echter dat er bij Spinoza geen scheiding wordt aangebracht tussen lichaam en geest omdat bij Spinoza, lichaam en geest geen gescheiden substanties zijn, maar gecoördineerde eigenschappen van één en dezelfde substantie.⁷ Het is opmerkelijk dat Spinoza wordt ingedeeld bij de psychosomatische stroming en dat er nauwelijks aandacht voor zijn filosofie is, terwijl juist in zijn werk de verwevenheid van lichaam en geest voor het eerst gestructureerd aan de orde komt. Met name het volgende citaat geeft de lichamelijke van de externe ervaring aan:

Hieruit volgt ten tweede dat de ideeën, die wij van de lichamen buiten ons hebben eerder de gesteldheid van ons eigen lichaam dan de aard van de lichamen erbuiten verraden.⁸

Deze geringe aandacht voor het werk van Spinoza is eens te meer opvallend omdat Colombetti en Thompson zowel het werk van Damasio als dat van de psycholoog en hoogleraar emotietheorie Nico Frijda zien als onderbouwing van het enactivisme.⁹ In het artikel *Spinoza en het moderne emotie-onderzoek* beschrijft Frijda in het hoofdstuk

⁶ Giovanna Colombetti & Evan Thompson, *The feeling body*, p. 46: *The body already played an important role in the theories of emotion of Aristotle, Descartes, Spinoza, and Hume, to mention only a few. As we will see, the importance these authors accorded to the body does not mean that they denied or neglected other aspects of emotion, such as their cognitive and evaluative characters. Rather, these authors all conceived of emotions as psychosomatic states, and each focused on different aspects of emotion according to their specific theories.*

⁷ Giovanna Colombetti & Evan Thompson, *The feeling body*, p. 48: *They are not two separate substances that interact causally, but are coordinated properties of the same substance. In this framework, emotions are defined as modifications of both attributes, "affections of the body by which the body's power of acting is increased or diminished, helped or hindered, and at the same time the ideas of these affections".* (Zie ook *Ethica* deel III, Definitie 3 hartstocht, p. 225)

⁸ Spinoza, *Ethica*, vertaald door H.A. Krop, Bert Bakker, Amsterdam, zesde herziene druk, 2012 deel II bijkomende stelling 2 van stelling, 15 p. 163. Zie echter ook het commentaar (p. 159) en de daaropvolgende postulaten, stelling 14 en 15 en bijkomende stelling 1 van stelling 15, pp. 159 - 163

⁹ Giovanna Colombetti & Evan Thompson, *The feeling body*, p. 60, respectievelijk, p. 52

Hedendaagse emotietheorie kort de gang naar het enactivisme, hoewel hij het begrip enactivisme zelf niet noemt. Frijda licht de betekenis van Spinoza voor het moderne emotie-onderzoek in het volgende citaat, mét enactivistisch element, toe:

Spinoza's voornaamste bekommernis was niet emoties te definiëren. Zijn voornaamste bijdrage aan het inzicht in emoties ligt elders, namelijk in het systematisch uiteenvouwen van de voorwaarden voor de verschillende emoties, en voor hun variatie in macht. Spinoza laat zien dat deze voorwaarden voortvloeien uit de eigenschappen van de geest, van het menselijk cognitief apparaat enerzijds, en die van de fysieke en sociale omgeving anderzijds. [...] Er bestaat bij mijn weten bijna geen soortgelijke onderneming waarin geprobeerd wordt aan te tonen dat de verschillende emoties niet een gevolg zijn van evolutionaire of sociale toevalligheden, maar van de algemene structuur van de geest en van de wereld.¹⁰

Niet alleen psychologisch en neurologisch onderzoek maar ook maagdarmonderzoek laat een verwevenheid van lichaam, hersenen en wereld zien die dicht in de buurt komt van de manier waarop ook Spinoza dat heeft beschreven. Naar aanleiding van het verschijnen van zijn boek *Het slimme darmen dieet*¹¹ zegt Michael Mosley in een interview:

Het brein in ons hoofd is één homp hersencellen. Het brein in onze darmen bevat evenveel hersencellen als het brein van een kat en ligt als een dun laagje over de hele lengte van het darmstelsel. [...] De bacteriën in onze darmen kunnen dat systeem hacken en de signalen wijzigen. Zo kunnen ze ons hoofdbrein instructie geven. We hebben lang gedacht dat een depressie in het brein ontstaat, maar er is steeds meer bewijs dat het in de darmen gebeurt.¹²

Hoewel Spinoza natuurlijk geen weet heeft gehad van het menselijk *microbiotoom en de enorme invloed op onze lichamelijke en mentale gezondheid*, beschrijft hij wel een dergelijk samenwerkingsbeginsel in postulaten na stelling 13 en de daarop volgende stellingen.⁷

Postulaat 1: Het menselijk lichaam is samengesteld uit een groot aantal individuen - van verschillende natuur- die alle in hoge mate samengesteld zijn.

En omdat elk 'individu' het attribuut denken en uitgebreidheid in zich verenigt, is op die manier ook het lichamelijke en mentale gekoppeld. Je zou daarom de 'één substantieel' van Spinoza ook wel het 'emergentie monisme' van Spinoza kunnen noemen.

¹⁰ Nico H. Frijda, *Spinoza en het moderne emotie-onderzoek*, pp. 11-12

¹¹ Michael Mosley, *Het slimme darmen dieet*, Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam 2018

¹² De Belgische krant *De morgen*, 'Depressie ontstaat niet in het brein, maar in de darmen', interview met Michael Mosley 7 juli 2018

Conclusie

In de gegeven voorbeelden komt tot uiting, dat wetenschap en hedendaagse ethiek het werk van Spinoza anders waarderen.

Hoofdstuk II

De moderne gedragswetenschap en de rol van emotie daarin.

De idee dat emotie, gevoel en gedrag iets met elkaar te maken hebben wordt algemeen gedeeld. De filosofische discussie gaat er dan ook niet over dat er een relatie is, maar over welke invloed de rede op deze relatie heeft en of deze aspecten van (menselijk) leven onafhankelijk van het lichaam kunnen worden beschouwd. Niet alleen in filosofie, maar ook in hersenonderzoek werd lange tijd het cognitieve aspect van menselijke hersenen benadrukt en werden lichaam en geest als te onderscheiden entiteiten behandeld. Met het uitkomen van het boek van Antonio Damasio *Descartes' Error* in 1994 komt daar verandering in en wordt de nauwe relatie tussen emotie, lichamelijkeheid en rationaliteit blootgelegd.¹ Damasio laat zien dat het hebben van emoties niet een aan mensen voorbehouden luxe is, maar dat emoties verankerd liggen in onze biologie, onze lichamelijkeheid en dat ze essentieel zijn voor rationele gedachten en sociaal gedrag. Aan de Amerikaanse psycholoog William James komt volgens Damasio de eer toe de lichamelijkeheid van emoties en gevoelens een eeuw eerder te hebben onderkend, met zijn hypothese over de aard van emoties en het verband tussen emoties en gevoelens. Zoals in het vorige hoofdstuk besproken, werd verondersteld dat aan emoties een cognitief proces vooraf ging. Emoties werden geacht intentioneel te zijn, dat wil zeggen ergens op gericht, in onze geest of erbuiten. Martha Nussbaum, een exponent van dit cognitieve denken, licht dit met het voorbeeld over de emotie woede als volgt toe:

Woede begint met de handeling die de schade teweeg heeft gebracht, gezien als opzettelijk toegebracht door het doelwit. Dat heeft tot gevolg dat iemand woedend wordt en dat diens woede gericht is op het doelwit. Voor woede is causaal denken nodig en enig besef van goed en kwaad.²

William James

De psycholoog William James dacht daar in 1884 al anders over. In zijn artikel *What is an emotion* legt hij de nadruk op de lichamelijkeheid van emoties.³ Er zijn twee mogelijkheden stelde hij: Emoties zetelen in separate en speciaal daartoe ingerichte hersendelen of emoties komen overeen met processen die plaatsvinden in hersendelen bestemd voor motorische en zintuigelijke processen. Als dit laatste het geval is, dan moet je je afvragen of het emotionele 'proces' in de motorisch en zintuigelijke hersengebieden iets bijzonders is, of dat het 'proces' vergelijkbaar is met de normale gewaarwordings-processen. Zijn doel is om aan te tonen dat dit laatste het meest waarschijnlijke is en bovendien dat emotionele hersenprocessen niet alleen vergelijkbaar zijn met de gewone zintuigelijke

¹ Damasio, *Descartes' Error*, Vintage Books, Londen, 2006, Revised edition, G.P. Putman's Sons, New York

² Martha Nussbaum, *Woede en vergeving*, Anthos uitgevers, Amsterdam, 2016, p. 29

³ William James, 'What is an emotion?', *Mind* (1884) 9, pp. 188-205, zie pp. 189 - 190: *Our natural way of thinking about these standard emotions is that the mental perception of some fact excites the mental affection called the emotion, and that this latter state of mind gives rise to the bodily expression.* My thesis on the contrary is that the bodily changes follow directly the perception of the exciting fact, and that our feeling of the same changes as they occur are the emotion.

hersenenprocessen, maar niets anders zijn dan dit soort processen. Standaard emoties, waaronder James verrassing, nieuwsgierigheid, verwarring, angst, woede en vergelijkbare 'gemoedstoestanden' rekent, zijn lichamelijk en hebben een evolutionaire oorsprong. James omschrijft dit als volgt: elk levend organisme is een soort slot, waarvan de veren van het slot en dat wat het slot afsluit gericht zijn op speciale sleutels, Deze sleutels komen niet tegelijk tot stand met het ontstaan van het slot, maar kunnen worden gevonden, met het verstrijken van het leven zelf, in de wereld om ons heen. We zijn evolutionair afgestemd op onze omgeving en zodra er een sleutel past reageert het lichaam. Elke lichamelijk verandering wordt onmiddellijk gevoeld.⁴ Als we bewust al het gevoel van de specifieke lichamelijke kenmerken afscheiden van een emotie blijft er niets over m.a.w. de emotie is geen *mind stuff*, geen denk ding. Emoties los van alle lichamelijke gevoelens zijn onwaarachtig. James draait de betekenis van het begrip emotie dus om. Gaan we terug naar het woede voorbeeld van Nussbaum dan zegt de theorie van James over woede: er is iets dat je ervaart, er is een fysieke druk en een lichamelijk reactie. Je trilt bijvoorbeeld, je schuimbekt of je haalt uit; dat geheel is de emotie, dat is de woede. Een eventuele evaluatieve rechtvaardiging komt later. Als de hypothese, dat 'emotionele hersenenprocessen' lichamelijk zijn en van evolutionaire oorsprong, juist is, dan moeten we ons realiseren dat ons mentale leven verknoopt is met ons lichaam. Dit geldt niet alleen voor bovengenoemde standaard emoties, maar ook voor socio-culturele gevoelens. Alle ervaringen met de buitenwereld die er op een of andere manier toedoen, hebben een lichamelijke weerslag volgens James. Het lichaam is klankbord van ons bewustzijn, er is geen gewaarwording of ervaring zonder lichamelijke weerklank. In het college *The Sick Soul* illustreert James dat, naast emoties waar lichamelijke verandering direct wordt gevoeld, ook emotionele grondstemmingen als optimistisch, pessimistisch of depressief, affectieve toestanden zijn en niet los kunnen worden gemaakt van hoe we in de wereld staan:

So with fear, with indignation, jealousy, ambition, worship. If they are there, life changes. And whether they shall be there or not depends almost always upon non-logical, often on organic conditions [.....] Meanwhile the practically real world for each one of us, the effective world of the individual, is the compound world, the physical facts and emotional values in indistinguishable combination. Withdraw or pervert either factor of this complex resultant, and the kind of experience we call pathological ensues.⁵

Hiermee geeft James aan dat naast kortstondige standaard emoties ook (grond)stemmingen affectief en dus lichamelijk zijn. Hij maakt de individuele ervaring van het eigen bestaan affectief. Emotionele stemmingen weerspiegelen een existentiële situatie. Met zijn idee over de lichamelijkheid van emoties heeft James een steen in de filosofische vijver van het cognitivisme gegooid. Een eeuw later worden de rimpels

⁴ James, *What is an emotion*, p. 191. Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, p. 58

⁵ William James, *The Varieties of Religious Experience*, lectures VI en VII: *the Sick Soul*, eBooks@Adelaide 2009, p. 116

daarvan zichtbaar en krijgen zijn filosofische beschouwingen over emoties en emotionele gevoelens niet alleen neurobiologische maar ook met het enactivisme filosofische erkenning. James lijkt hier een proces te beschrijven wat 'enactivisten' meer dan 100 jaar later in 'filosofische termen' overdoen.

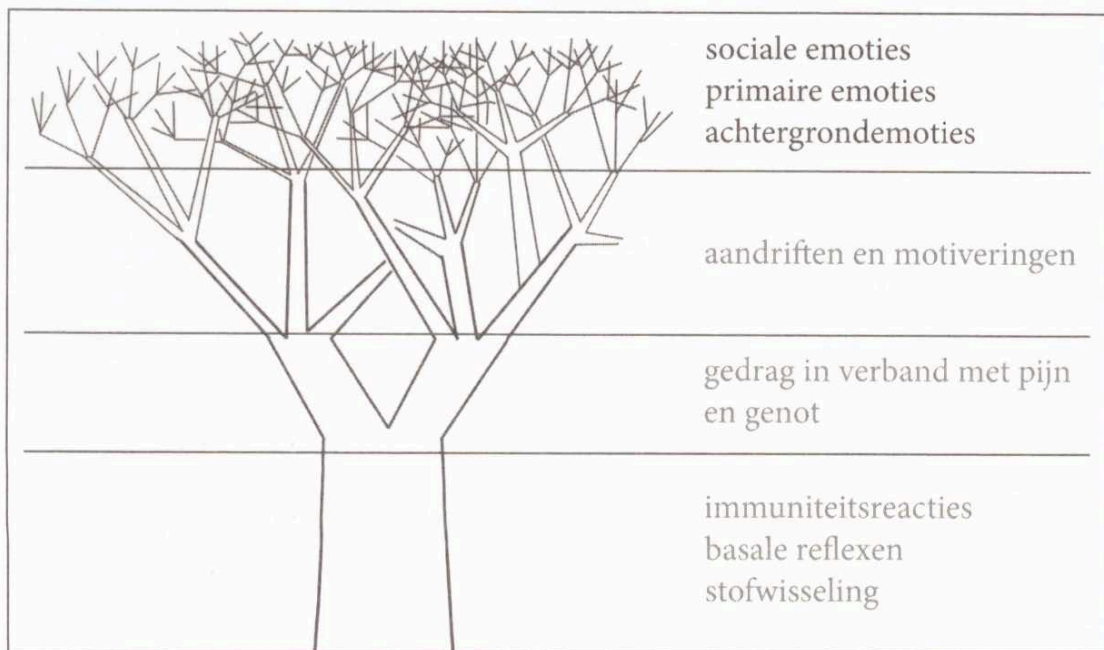
Antonio Damasio

Terug naar de neurologische basis van emoties. Volgens Antonio Damasio zijn emoties complexe actie programma's, die onder invloed van bepaalde prikkels worden gestart en afhankelijk van de prikkel tot een bepaald gedrag leiden.⁶ Gedrag zoals verstijven, vluchten of vechten, woede, verzorgen, etc. Gevoelens van emotie zijn de ervaringen die met verschillende programma stappen gepaard gaan. Het geheel aan programmastappen maakt samen de emotie uit en veroorzaakt in het organisme, afhankelijk van de biologische soort, functionele veranderingen in bijvoorbeeld hartfrequentie, spierbewegingen, gelaatsuitdrukkingen, etc. De programmastappen beïnvloeden de productie van chemische stoffen waaronder hormonen en activeren vooraf ingesteld gedrag. Dit geheel aan waarneembare lichamelijke veranderingen wordt in de psychologie affect genoemd en de lichamelijke toestand, de affectieve staat. Het zijn natuurlijke reguleringsinstrumenten die dienen om een organisme automatisch en snel te kunnen laten reageren op bepaalde situaties. Bij emoties angst en walging bijvoorbeeld beoogt het betreffende soort-specifieke programma de integriteit van het organisme te beschermen. Volgens Damasio moet een specifiek gedragspatroon of een mentale toestand behorende bij een bepaalde emotie niet als de emotie zelf worden beschouwd. Een misverstand waarschijnlijk ontstaan doordat hersenonderzoekers niet of nauwelijks waren geïnteresseerd in dit type onderzoek. Gevoelens kunnen worden gezien als 'hersenskaarten', representaties die in de hersenen worden gemaakt en de geactualiseerde toestand van het lichaam weergeven. Gevoelens brengen ons in contact met ons lichaam. Als we niet in staat waren de toestand van ons lichaam te ervaren die noodzakelijk samenhangt met verdriet of plezier, dan zou er ook geen tragedie of geluk in het menselijk bestaan kunnen zijn. Gevoelens zijn het resultaat van een merkwaardige fysiologische regulering die het lichaam tot klankbord van de geest maakt.⁷ Het geheel aan homeostatische reguleringen vergelijkt Damasio met een boom.⁸ Helemaal boven in de boom vinden we sociaal gedrag, aangeboren of aangeleerd.

⁶ Damasio, *Neural basis of emotions*, *Scholarpedia*, 6(3), 2011 p. 1

⁷ Damasio, *Descartes' Error*, introduction XXV

⁸ Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, p. 46 Figuur 2.3

Figuur 2.3: Er bestaan ten minste drie soorten emoties in engere zin: achtergrondemoties, primaire emoties en sociale emoties. Ook hier is het inbeddingsprincipe van toepassing. In sociale emoties zijn bijvoorbeeld reacties opgenomen die deel uitmaken van primaire emoties en achtergrondemoties.

Met betrekking tot het begrip sociaal merkt Damasio het volgende op:

Omdat het woord sociaal onvermijdelijk de gedachte aan de menselijke samenleving en cultuur oproept, is het van belang op te merken dat sociale emoties in geen enkel opzicht tot mensen beperkt blijven.⁹

Het lijkt erop dat we te maken hebben met een evolutionair proces. Aan mensen kennen we een aantal specifiek cognitieve eigenschappen toe, zoals het kunnen overzien van gevolgen en causale verbanden, plannen en het maken van morele afwegingen. Zowel filosofisch als neurobiologisch is de vraag van belang of dit puur geestelijke zaken, denkdingen, zijn of dat er ook hier sprake is van een lichamelijke grondslag. Met andere woorden: zijn ze ergens verankerd in ons neurologisch systeem, of zoals James het formuleerde zijn deze processen vergelijkbaar met de normale gewaarwordingsprocessen? Met voorbeelden, uit de psychologische en neurobiologische praktijk, van extreem onaangepast sociaal gedrag ontstaan na hersenletsel, laat Damasio zien dat er een nauwe relatie is tussen enerzijds het kunnen ervaren van emoties en gevoelens en anderzijds sociaal gedrag.¹⁰ Zelfs als na de hersenbeschadiging intelligentie tests geen enkele afwijking laten zien en de normale cognitieve functies zoals rekenen, taal, het doorzien van situaties en er over kunnen praten goed functioneren, dan blijken typische

⁹ Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, p. 47

¹⁰ Damasio, *Descartes' Error*, voorbeelden pp. 3 - 52

menselijk eigenschappen als plannen en het nemen van juiste beslissingen te ontbreken. Er miste bij deze patiënten een bestendige gedragslijn waardoor functioneren in sociale betekenis, maar ook uit welbegrepen eigenbelang, onmogelijk waren geworden. Blijkbaar was er iets in de hersenen van deze patiënten beschadigd waardoor het redeneringsproces dat leidt tot voor het individu belangrijke beslissingen niet (optimaal) meer werkte. In de onderzochte gevallen bleken de patiënten emotioneel bij zien of horen van mooie, verdrietige of afschuwelijke zaken, maar ook bij het doordenken van hun eigen vaak hopeloos geworden situatie. Deze situatie kan als volgt geschetst worden: je wel bewust zijn van begrippen als schoonheid, plezier, verdriet en liefde, maar ze desondanks niet kunnen ervaren: *to know, but not to feel*.¹¹ Ook specifiek neurologisch onderzoek bevestigt de nauwe verwevenheid van lichaam en geest. Zoals bij een patiënte die, toen haar hersenen op een bepaalde plek elektrisch werden geprikkeld, onmiddellijk verdriet uitstraalde en begon te snikken. Toen haar werd gevraagd hoe ze zich voelde vertelde ze hoe wanhopig, ellendig en levensmoe ze was. Vlak nadat de behandeling door de verbaasde onderzoekers was afgebroken, glimlachte ze weer en was even vrolijk als vóór de prikkeling, niet begrijpend wat er was gebeurd. Gevoelens zijn blijkbaar 'mentale gebeurtenissen', altijd verbonden met het lichaam.

The apparatus of rationality, traditional presumed to be neocortical, does not seem to work without that of biological regulation, traditional presumed subcortical. Nature appears to have built in the apparatus of rationality not just on top of the apparatus of biological regulation, but also from it and within it.

It is not only the separation between mind and brain that is mythical: the separation between mind and body is probably just as fictional. The mind is embodied, in the full sense of term, not just embrained.¹²

Volgens de moderne neurobiologische inzichten kan cognitie niet los worden gezien van het lichaam. Lichaam en geest zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, anders dan Descartes veronderstelde. Descartes' mechanistische beschrijving van het lichaam als ware het een klok, heeft lange tijd de biologie gedomineerd. Met name de kern waaruit zijn filosofie ontspringt *Cogito ergo sum* is precies het tegenovergestelde van hoe de moderne biologie en neurologie tegen de relatie lichaam en geest aankijken. Met dat uitgangspunt *ik denk dus ik ben* scheidt Descartes het denkende ding (res cogitans) van het niet denkende lichaam (res extensa). Vele beweringen van Descartes over de werking van het menselijk lichaam bleken aantoonbaar onjuist, zonder dat daar ophef over werd en wordt gemaakt. Als er zoveel onjuistheden zijn aan te wijzen tegen Descartes mensbeeld, hoe belangrijk is het dan nog om aandacht te besteden aan en stelling te nemen tegen juist deze uitspraak? Samengevat komt het antwoord van Damasio op het volgende neer: Omdat de idee, dat lichaam en geest gescheiden entiteiten zijn, in het westers denken

¹¹ Damasio, *Descartes' Error*, p. 45

¹² Damasio, *Descartes' Error*, p. 128, respectievelijk p. 118

heeft postgevat en de loop van de ontwikkelingen op tal van gebieden heeft bepaald en geperverteerd.¹³ Onder andere liggen aan deze idee vele filosofische beschouwingen en morele en ethische overwegingen ten grondslag met name in relatie tot de autonomie van de mens en het maken van ethisch juiste keuzen.

Conclusie

James heeft de schijnbare opeenvolging van ervaringen, evaluaties, emoties en gevoelens doordacht en de ideeën die daarover gingen ter discussie gesteld. Hij benadrukte dat aan emoties en gevoelens een 'normaal gewaarwordings-proces' ten grondslag ligt en heeft daarmee het emotionele proces onderdeel van een lichamenlijk proces gemaakt. Dit filosofisch doordenken van wat een emotie is heeft onder andere geleid tot een andere (neuro)biologische en psychologische benadering van cognitie, in het bijzonder waar het sociale probleemoplossing en besluitvorming betreft. Echter het filosofisch doordenken van wat een emotie is, maakt van James' hypothese:

that the bodily changes follow directly the perception of the exciting fact, and that our feeling of the same changes as they occur are the emotion.³

nog geen filosofisch systeem. In zijn boek *looking for Spinoza - Joy, Sorrow and the Feeling Brain* in het Nederlands vertaald als *Het gelijk van Spinoza* gaat Damasio op zoek naar een filosofisch systeem dat lichamenlijkheid en denken in zich verenigt en kan dienen als kader voor zijn werk. Zoals de titel aangeeft meent Damasio dit kader te hebben gevonden in de filosofie van Spinoza.

Spinoza had een functionele ordening beschreven die de moderne wetenschap als feit aan het onthullen is: levende wezens hebben het aangeboren vermogen om emotioneel op uiteenlopende objecten en gebeurtenissen te reageren. [.....]. In de donkere spiegel van zijn nuchtere en onopgesmukte zinnen had Spinoza blijkbaar geprobeerd een architectuur van de regulering van het leven te construeren langs lijnen die tweehonderd jaar later door William James, Claude Bernard en Sigmund Freud opnieuw zouden worden gevolgd.¹⁴

In het volgende hoofdstuk zal de gedragswetenschap van Spinoza aan de orde komen en wordt de functionele ordening die Damasio in het werk van Spinoza ziet toegelicht.

¹³ Damasio, *Descartes' Error*, pp. 247 - 260

¹⁴ Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, pp. 18 - 19

Hoofdstuk III

De gedragswetenschap van Spinoza

Het wonder Holland en de nieuwe werkelijkheid van de geest

De 17e eeuw is een zinderende tijd. Holland is niet alleen een economische handelsmacht maar ook een wetenschappelijke macht met de universiteit van Leiden als centrum. Men komt erachter dat veel in de natuur een zelfde functionaliteit blijkt te hebben. Een vrouw 'legt' eieren en een man doneert zaad. Ons lichaam, net als dat van dieren, is functioneel opgebouwd. De leer van Aristoteles als basis voor alle kennis wankelt. De werkelijkheid is niet doelgericht maar lijkt maar één oorzaak, de werkoorzaak, te kennen in plaats van de Aristotelische vier. Ondanks de veranderende inzichten, kende men in de 17e eeuw aan de menselijke rede nog steeds een bijzondere plaats toe los van het stoffelijke lichaam. De rede zo meende men diende er toe hartstochten in bedwang te houden en de mens te verheffen boven het dier. Het stoffelijk lichaam kon worden ontleed en bestudeerd volgens de wetten van de nieuwe mechanica, maar de geest werd gezien als een transcendent niet stoffelijk gegeven dat onafhankelijk van de als materieel beschouwde natuur kon opereren. De mens werd in het klassieke denken vanaf Plato verbijzonderd en had een speciale epistemologische status binnen de schepping gekregen. Deze status werd met het substantiedualisme van Descartes zelfs nog uitgebreid.

Spinoza gaat met zijn filosofie lijnrecht in tegen dit beeld van de mens en diens 'speciale status binnen de schepping'. Met gebruikmaking van de klassieke begrippen en de daarbij behorende terminologie herschept Spinoza het heersende beeld van god en zijn schepping. Zijn god is een eeuwig ondeelbaar vermogen, een causale kracht die een oneindige veelheid voortbrengt. Spinoza gaat uit van één substantie, één gegeven dat alles draagt en in zich verenigt en zo de structuur van de eeuwige werkelijkheid vormt en stelt deze structuur gelijk aan god of de natuur. Een tijdloze of eeuwige energie gekenmerkt door 'de wetten van zijn natuur'; de macht van God uitmakend. Deze macht is een 'inblijvende' oorzaak van alle eindige dingen in een voortdurend dynamisch proces van verandering.¹ Hieruit volgt een deterministisch godsconcept. God is niet vrij in de zin dat hij een vrije wil heeft, een keuze heeft, hij is vrij omdat hij *uitsluitend handelt krachtens de wetten van zijn eigen natuur en door niemand gedwongen*.² Spinoza's god heeft geen analogie met de mens, heeft geen wil en heeft geen verstand. God staat niet los van de wereld, maar is er de inblijvende oorzaak van.

¹ Spinoza, *Ethica* deel I, stelling 17, bijkomende stellingen en bijgaand commentaar, pp. 87 - 91

² Spinoza, *Ethica* deel I, stelling 16 en bijkomende stelling en stelling 29 en het commentaar bij deze stelling, p. 105.

In deze zienswijze is alles, inclusief de mens, onderworpen aan de eeuwige wetten van de natuur³ en is alles onderhevig aan een causale reeks van oorzaken en gevolgen. De metafysica van Spinoza, neergelegd in deel I van zijn *Ethica*, legt aan alle dingen een relationele werkelijkheid op die ook een wetenschap van de mens inclusief zijn geest mogelijk maakt. Een mogelijkheid die daarvoor niet gedacht kon worden. Specifieker een functionele ordening is mogelijk omdat die ene substantie-gedachte elke contingentie ook van het menselijk handelen wegneemt. De menselijke geest verliest zijn speciale status en is net als alles onderworpen aan geldende wetten van de natuur. Spinoza vat dit als volgt bondig samen:⁴

In de werkelijkheid is niets contingent, maar de noodzakelijke goddelijke aard zet alles aan om op een weloverwogen manier te bestaan en te werken.

Bijna driehonderd jaar later zal Einstein dit als volgt verwoorden:

Het eeuwige mysterie van de wereld is haar begrijpelijkheid. 'Ik geloof in Spinoza's God die zichzelf openbaart in de ordelijke harmonie van hetgeen bestaat, niet in een god die zich bezighoudt met het lot en de handelingen van menselijke wezens.'⁵

Spinoza onderscheidt twee voor ons kenbare uitingen van die ene substantie of macht: het attribuuit uitgebreidheid en het attribuuit denken. Beide attributen volgen hun eigen wetmatigheid maar zijn niet anders dan zienswijzen van die ene werkelijkheid. Omdat alles in die ene werkelijkheid is, kan ook elk levend wezen onder deze twee eigenschappen worden gekend. Denken uit zich als idee van de goddelijke geest en uitgebreidheid uit zich als lichaam. Ook de mens bestaat uit geest en lichaam en ervaart dat ook zo.⁶ Deze duale kenbaarheid van die ene substantie wordt ook wel Spinoza's parallellisme genoemd⁷ en vormt de basis voor de verwevenheid van het menselijk lichaam en zijn geest of zoals Damasio het verwoord:

Die waarneembaar ongelijksoortige manifestaties van één enkel, naadloos ineen geweven menselijk organisme.⁸

³ Ik gebruik deze formulering omdat de moderne natuurkunde contingentie op het kleinste niveau niet uitsluit.

⁴ Spinoza *Ethica* deel I, stelling 29, p. 103

⁵ Floris Cohen, *het knagende weten*, Prometheus, Amsterdam 2017, p. 363 respectievelijk p. 358

⁶ Spinoza *Ethica* deel II, stelling 13, bijkomende stelling, p. 149 - 151, commentaar, p. 151 en stelling 14, p.161

⁷ Spinoza's Parallellisme tegenover het substantiedualisme van Descartes. Wellicht is het beter te spreken van substantiemonisme met een duaal kenmerk.

⁸ Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, p. 15

Spinoza's gedragswetenschap.

Spinoza is een genealogisch denker, niet de metafysische vraag waarom is dat zo, maar de vraag hoe ontstaat een en ander heeft zijn interesse, want als je het ontstaan begrijpt kan je er iets mee, dan krijgt het praktische waarde. Je kunt dan bijvoorbeeld menselijk gedrag verklaren.

Begrippen, die de bouwstenen vormen van ons denken, ontstaan door de interactie van ons lichaam met de dingen om ons heen. Daarom is denken altijd verbonden met het lichaam. Met andere woorden er bestaat geen denken los van het lichaam.

De orde en het verband tussen de ideeën is dezelfde als de orde en het verband tussen de dingen.⁹

Het bijzondere is dat Spinoza via een metafysische benadering de 'zijnsorde' met de 'denkorde' in overeenstemming brengt. Om daar een op de empirie gebaseerde rationaliteit op los te laten. De vermogens van het lichaam bepalen hoe wij ons ideeën vormen van de lichamen buiten ons maar ook hoe wij ons eigen lichaam ervaren. Altijd in relatie met en tot de buitenwereld.

De Menselijke geest is in staat een zeer groot aantal dingen waar te nemen en de grootte van dit vermogen is afhankelijk van het aantal manieren waarop het lichaam kan worden beïnvloed.¹⁰

De menselijke geest vormt zich ideeën van de dingen die het via de zintuigen ervaart en beschouwt ze als actueel bestaand of voor zich aanwezig om in het geheugen te worden opgeslagen. De ideeën blijven dus een werkelijkheid vormen, gekoppeld aan de beleving die ze veroorzaakte.

Dat maakt duidelijk wat het geheugen is, want het is niet meer dan een reeks van ideeën die de natuur insluiten van de dingen die buiten het menselijk lichaam zijn. Deze reeks van ideeën ontstaat in de geest overeenkomstig de orde en opeenvolging van de indrukken op het menselijk lichaam.¹¹

Omdat wij in de natuur een zekere ordening aantreffen wordt die ordening als vanzelf ook in het denken aangebracht. Met andere woorden de wetmatigheid die we via de interactie met de materiële wereld ervaren zien we dan ook terug in het denken. Zonder het aanbrengen van die ordening door middel van denken is het niet mogelijk om te overleven. Samengevat: denken ontstaat door de stimuli van buiten en het streven naar zelfbehoud.

⁹ Spinoza, *Ethica* deel II, stelling 7 en bijkomende stelling, p. 137

¹⁰ Spinoza, *Ethica* deel II, stelling 14, p. 161

¹¹ Spinoza, *Ethica* deel II, stellingen 17 en 18 en bijgaande commentaar, pp 163 - 169

Het streven naar zelfbehoud noemt Spinoza conatus. Elk ding heeft het streven naar zelfbehoud. Het vormt het actuele wezen van het ding¹². Dat wil zeggen dat de lichamelijke, geestelijke en sociale vermogens die een wezen kan inzetten om te overleven het ding kenmerken. De conatus, is niet statisch maar actueel. Het verandert voortdurend onder invloed van de externe omstandigheden en de daarmee gepaard gaande stroom van ideeën. We registreren de verandering van onze conatus als emotie of hartstocht. Deze hartstochten beïnvloeden het handelingsvermogen van ons lichaam en door de overeenkomstige ideeën op corresponderende wijze het denkvermogen van de geest.¹³ Met andere woorden een emotie of hartstocht is een koppeling van iets wat met het lichaam gebeurt met iets dat in de geest gebeurt en de idee vormt. Damasio vertaalt conatus in moderne biologische zin als volgt:¹⁴

Het is het geheel van disposities in het schakelsysteem van de hersenen dat, zodra het in werking treedt door toedoen van interne of externe omstandigheden, zowel naar overleven als naar welbevinden streeft.

Spinoza onderscheidt drie primaire hartstochten: blijdschap, droefheid en begeerte. Blijdschap is een teken van de versterking van de conatus en droefheid een teken van verzwakking. Een grotere conatus betekent een grotere macht. Ons handelen is er op gericht de conatus te versterken en daarmee ons handelingsvermogen. Deugd en goed krijgen een betekenis die samenhangt met dit vermogen. Iemand is deugdzaam als zijn conatus sterk is en zijn macht tot handelen groot. Goed is wat dit proces van vergroten van de conatus ondersteunt en slecht of kwaad is datgene dat er afbreuk aan doet. Blij zijn is goed voor je en droefheid niet. Emoties als lichamelijke reactie en het aanbrengen van ordening in ons denken moeten dus gezien worden als onderdeel van een overlevingsstrategie. Emoties stellen elk levend wezen in staat te 'bepalen' wat goed en wat slecht is voor het organisme en om daarop te reageren. Bepalen moet niet gezien worden als een vrije wilsact. Spinoza ontkent immers de menselijke vrijheid: de vrije wil. De mens wordt gedreven door zijn passies, die bepalen het gedrag, de rede is daarbij van secundaire betekenis. De emoties: wil, aandrift en begeerte krijgen in het streven naar zelfbehoud bij Spinoza de volgende betekenis: Bij wil staat het streven alleen in verband met de geest. Men noemt het aandrift als het streven zowel een geestelijke als lichamelijke component heeft en het wordt begeerte als men zich van de aandrift bewust is. Willen en denken zijn in deze context hetzelfde. We kennen, als onderdeel van de natuur. Kennis is hoe de wereld zich aan je presenteert. Die kennis is assertief beladen, ze bepaalt hoe je je verhoudt tot de dingen om je heen, inclusief hoe je je verhoudt tot de

¹² Spinoza, *Ethica* deel III, stellingen, 6, 7 en 8, pp. 237 - 239

¹³ Spinoza, *Ethica* deel III, definitie 3 hartstocht, p. 225 en stelling 11 en bijgaand commentaar, p. 243

¹⁴ Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, p. 39

medemens. Kennis is verbonden met het lichaam omdat we via het lichaam registreren. Dit vormt ook de basis van zijn ethiek die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt.

Conclusie

Spinoza's gedragsleer is materialistisch, atheïstisch en ontbloot van moralisme. Materialistisch omdat het gedrag zijn oorsprong vindt in de materiële wereld buiten ons, atheïstisch omdat er geen god is die ons vertelt hoe te leven en ook de natuur doet dat niet. Ontbloot van moralisme omdat begrippen als goed en kwaad relatief zijn en voortkomen uit de emoties blijdschap en droefheid. Het gedrag is functioneel te noemen omdat het gericht is op het versterken van het persoonlijk handelingsvermogen van elk levend organisme. In moderne neurobiologische termen gesteld: emoties zijn natuurlijke reguleringsinstrumenten die dienen om een organisme automatisch en waar nodig snel te kunnen laten reageren op bepaalde situaties.

Gesteld kan worden dat Spinoza in zijn ethica een biologische en zelfs evolutionaire basis legt voor ons gedrag. Biologisch omdat Spinoza de natuur als uitgangspunt neemt voor ons "zijn" en voor ons gedrag.¹⁵ Evolutionair omdat het wezen, het eigene zich ontwikkelt in een voortdurende interactie met een veranderende omgeving. De overeenkomsten met de beschrijving van Damasio over de lichamelijke van emoties en de rol van emoties, over de menselijke geest, en het vormen van "geheugenkaarten" zijn duidelijk aanwezig.¹⁶

¹⁵ Spinoza, *Ethica*, deel IV, voorwoord p. 345: *In het aanhangsel bij het eerste deel hebben wij immers aangetoond, dat de natuur niet doelgericht handelt; want het eeuwig en oneindig zijnde dat wij God of natuur noemen, handelt krachtens dezelfde noodzakelijkheid, als waardoor het bestaat. [...]* De zogenaamde doelloorzaak is niets anders dan een menselijke aandrift, wanneer zij als het begin en de primaire oorzaak van iets wordt beschouwd.

¹⁶ Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, pp. 188 - 190

Hoofdstuk IV

De ethiek van Spinoza.

Moraal en ethiek als filosofische begrippen

Hoofdstuk III behandelde hoe Spinoza het gedrag van mensen afleidde uit een algemene natuurkunde. In dit hoofdstuk zal de uit deze leer volgende ethiek aan de orde komen.

De Atlas van de filosofie omschrijft ethiek als volgt: *Haar doel is om methodisch de grondslagen voor een gerechtvaardigd, redelijk en zinvol handelen en (samen)leven aan te tonen.*¹ Deze omschrijving sluit aan bij de ideeën van de oude Grieken. Plato meende dat de grondvragen van de filosofie de vragen naar het ware, het goede en het schone zijn. Aristoteles' deugdethiek is concreter: Mensen handelen omwille van een doel, dat zij beoordelen als het goede. Mensen zijn in hun handelen dus altijd gericht op een goed. Het hoogste goed is het uiteindelijke doel van het handelen. Bij Aristoteles is dat hoogste goed het geluk.² Het gaat in deze niet om het bereiken daarvan om iets als 'ha, nu heb ik het of ben ik er', nee het gaat om een levenslange praktijk in een omgeving die voortdurend verandert. Een mens handelt omdat hij meent dat dat hem gelukkig maakt.

Spinoza's grondslagen voor menselijk handelen.

Uit het voorgaande en uit hoe de hedendaagse praktische filosofie tegen ethiek aankijkt (zie inleiding), komt naar voren dat de rede als belangrijkste factor voor onze keuzes en dientengevolge juist handelen werd en wordt gezien. Spinoza's gedragsleer, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, leert echter dat het menselijk gedrag wordt ingegeven door hartstochten. Hartstochten bepalen iemands idee over wat goed en kwaad is. Ze veranderen al naar gelang de omstandigheden. De rede heeft daar een geringe invloed op.

Het lijkt alsof de meeste schrijvers over de hartstochten en over de leefwijze van mensen, het niet hebben over natuurlijke zaken die aan gewone natuurwetten gehoorzamen, maar over dingen die buiten de natuur staan. Sterker nog: het lijkt of zij de mens in de natuur opvatten als een staat binnen de staat [.....] Ze zien verder als de oorzaak van de menselijke zwakheid en onstandvastigheid niet de gewone macht van de natuur, maar een mij onbekend gebrek van de menselijke natuur, die zij daarom [.....] vervloeken.³

¹ Peter Kunzmann et al., *Atlas van de filosofie*, derde herziene druk 2005, HB uitgevers, Baarn, p. 12

² Aristoteles, *Ethica*, 1097 a 15 -1098 a 20, Historische Uitgeverij, Groningen 1999, pp. 33-39

³ Spinoza, *Ethica*, Voorwoord deel III, p. 223

Hartstochten zijn een deel van onze natuur. We kunnen en moeten er ons niet van willen losmaken. Ze zijn een onderdeel van het streven naar zelfbehoud en bepalend voor onze handelwijze. Dit streven naar zelfbehoud is volgens Spinoza de belangrijkste deugd.⁴

Welke invloed heeft de rede dan wel? En wat kan de ethiek daarin betekenen? Om deze vragen te beantwoorden zal allereerst kort worden ingegaan op het begrip kennis en adequaat handelen. Spinoza onderscheidt drie soorten kennis. Om te beginnen is kennis niet aangeboren, maar wordt altijd verworven. Kennis begint bij de interactie van ons lichaam met andere lichamen via botsing van deeltjes. In reactie hierop scheppen wij in de geest een beeld van de objecten om ons heen. Die *verbeelding*, met andere woorden de ideeën die we met het denken vormen in de geest van de dingen om ons heen, is de basis voor de kennis van de eerste soort. Die kennis kan adequaat maar ook inadequaat zijn. Dit soort lichamelijk verkregen, al dan niet adequate, kennis bepaalt de emotie. De tweede soort kennis ontstaat via discursief inzicht. Door de ervaring zien we wetmatigheden en vormen we gemeenschappelijke begrippen. Zo leren we de eigenschappen van de dingen kennen. Dit is de wijze waarop we adequate (helder en onderscheiden) ideeën krijgen en ons een idee van de oorzaak kunnen vormen.⁵ Dit is *redelijke kennis*. De derde soort kennis, *intuïtieve kennis*, laat ons de verbanden tussen de dingen en de wetmatigheden in de natuur kennen. Ze komt voort uit de eerste en de tweede soort van kennis. Het is ware kennis die via de wetenschap wordt verworven.

De soorten kennis worden in verband gebracht met hoe we omgaan met emoties. Passieve emoties ondergaan we en bij actieve emoties handelen we. Passieve emoties corresponderen met de eerste vorm van kennis. We registreren ze met onze geest. We registreren bijvoorbeeld dat we boos, kwaad of verdrietig zijn zonder te weten hoe dat komt en zonder te begrijpen wat de oorzaken zijn. We komen maar zelden tot actieve emoties. De actieve emotie heeft een relatie met redelijke of intuïtieve kennis omdat je dan adequate kennis hebt van de oorzaak die de emotie teweeg brengt. Je kan dan de wisselingen van het lot beter aanvaarden. Ze leiden tot actief en deugzaam handelen.⁶

Omdat er wetmatigheden in de natuur zijn kunnen we hartstochten verklaren uit hun oorzaak en laten zien welke hartstochten bijdragen aan onze conatus en ons geluk en welke daar afbreuk aan doen. Dat wil niet zeggen dat de kennis die je in staat stelt te bepalen of iets goed of slecht voor je is, de hartstocht matigt of doet verdwijnen. Nee, dat kan alleen maar als je die kennis weet om te zetten in een sterkere hartstocht.⁷ Pas als je

⁴ Spinoza, *Ethica*, deel, IV stelling 22, p. 375

⁵ Spinoza, *Ethica*, deel III, definities 1-3, p. 225

⁶ Spinoza, *Ethica*, deel IV, stellingen 23 en 24, p. 377

⁷ Spinoza, *Ethica*, deel IV, stelling 14, p. 365

het inzicht weet te vertalen in een andere emotie is het gedrag beïnvloedbaar. We kennen dit proces allemaal. Het zien van een zakje patatfriet bijvoorbeeld kan de hartstocht begeerte veroorzaken. Je kunt die begeerte beïnvloeden door er een andere emotie tegenover te zetten. Bijvoorbeeld de idee dat de zak patatfriet een kleffe vette hap is, die slecht is voor je gezondheid.⁸ Dit geeft aan wat de rede voor invloed kan hebben als het om handelen gaat. Om de vraag te beantwoorden wat ethiek kan bijdragen is het belangrijk bij het geven van rechten en het opstellen van regels te onderkennen dat handelen een gevolg is van een emotie. Aan de hand van de belangrijke stelling:

Bij gelijkblijvende omstandigheden is de begeerte die uit blijdschap ontstaat sterker dan de begeerte uit droefheid.⁹

komt Spinoza met *voorschriften van de rede of geboden*, waarvan de belangrijkste zijn:¹⁰

- iedereen die zichzelf liefheeft moet op zoek gaan naar zijn eigen belang;
- grondslag voor de deugd is het streven naar zelfbehoud;
- deugd streeft men na ter wille van zichzelf;
- nuttig zijn die dingen die het meest met onze natuur overeenstemmen;
- voor de mens is er niets nuttiger dan een ander mens.

Spinoza licht dit laatste punt als volgt toe:

Want als er bijvoorbeeld twee individuele dingen met geheel en al de dezelfde aard met elkaar worden samengevoegd, vormen ze een individu dat tweemaal zo sterk is als één afzonderlijk. Voor de mens is er niets nuttiger dan een ander mens. [...] hieruit volgt dat de mensen die door de rede geleid worden, dat wil zeggen, de mensen die onder de leiding van de rede hun eigen belang zoeken, voor zich alleen verlangen wat zij ook voor de andere mensen begeren. Zij zijn daarom rechtvaardig, trouw en eerlijk.¹¹

Voorschriften die, als ze gevolgd worden, tot heil van een ieder kunnen zijn en de mens in staat stellen een deugzaam leven te leiden ofwel te leven in dienst van zelfbehoud. Geluk, zo stelt Spinoza, is gelegen in het feit dat mensen in staat zijn om te streven naar zelfbehoud en welbevinden. Dat mensen de voorschriften echter niet volgen en elkaar vaak tot onheil zijn komt, omdat mensen de rede niet laten prevaleren en de emoties ondergaan in plaats van er actief mee om te gaan: kennis van de eerste soort ofwel 'de verbeelding aan de macht' in plaats van kennis van de tweede en derde soort 'het

⁸ Zie ook hoofdstuk II van deze scriptie waarin de hartstochten aandrift, begeerte en denken is willen zijn behandeld.

⁹ Spinoza, *Ethica*, deel IV, stelling 18, p. 369

¹⁰ Spinoza, *Ethica*, deel IV, commentaar bij stelling 18, pp. 369 - 373

¹¹ Spinoza, *Ethica* deel IV, commentaar bij stelling 18, p. 371

welbegrepen eigenbelang'. Emotie en rationaliteit lopen in elkaar over. Daarom kan wetenschap ondersteuning bieden bij het opstellen van regels voor handelen.

Spinoza's ethiek is meer een politieke filosofie. Hij geeft aan wat mensen drijft en hoe dat te beïnvloeden is. Het menselijk handelen komt niet voort uit redelijk inzicht maar heeft een lichamelijke oorzaak. Moraliteit, ethische regels, hebben weinig invloed op het handelen. *Naasteliefde, barmhartigheid* en *heb u naaste lief als uzelf* als morele of religieuze geboden zijn van geen invloed op ons gedrag. Je kunt wel stellen, dat vooral het laatste 'gebod' behoort tot onze natuur al was het uit '(wel begrepen) eigenbelang' . Mensen hebben elkaar nodig om te overleven en in dienst van dat overleven zoeken ze elkaar op en tonen sociaal gedrag. Zo ontstaan politieke gemeenschappen met regels. In een vreedzame samenleving hebben mensen oog voor elkaars belangen en maken regels om die gezamenlijke belangen te bestendigen. Regels die noodzakelijkerwijs de hartstochten van mensen beïnvloeden. Niet door te preken, niet door een beroep te doen op de redelijkheid ervan, maar door er een andere hartstocht voor in de plaats te stellen. De overheid moet daarom de bevoegdheid hebben om een bepaalde leefwijze voor te schrijven en te handhaven. Een simpel voorbeeld is verkeersveiligheid. De overheid stelt regels om deze veiligheid te bevorderen. Iedereen ervaart het belang daarvan. Toch negeren we de regels als er geen sancties zijn. In situaties waar je in een oogopslag kunt zien dat het veilig is over te steken en door een rood stoplicht te lopen, ben je geneigd het te doen, tenzij je in dezelfde oogopslag politie ontwaart. De hartstocht, angst voor een boete en gezichtsverlies in dit geval, doet je direct anders handelen.

Net als zijn gedragsleer is Spinoza's ethiek of politieke filosofie, materialistisch, atheïstisch en ontbloomt van elk moralisme. Hiermee gaat hij in tegen vele filosofen voor hem en vele na hem. Bij Plato en ook bij Descartes heeft het goede een ontologische basis en ligt vast in het idee van het goede. Bij Descartes kan de rede het goede afleiden en staat die rede geheel los van de lichamelijkheid.¹² Bij Aristoteles is de ethiek doelgericht (teleologisch) en wordt wat goed is bepaald door de natuur en in ons geval door de natuur van de mens. Bij Spinoza is dat niet het geval omdat het goede volstrekt relatief is en samenhangt met individuele hartstochten. Alles waar de mens naar handelt in het belang van zijn zelfbehoud is goed, ongeacht de maatschappelijke of intellectuele status van de persoon. Een egoïstisch beginsel, echter met een sociale context. De medemens is belangrijk omdat die het meest kan helpen in het versterken van onze conatus. Onze conatus dwingt als vanzelf dat we ons gedrag afstemmen op dat van andere mensen. Dat geldt ook emotioneel, wij kunnen emotioneel niet zonder andere mensen. Wij delen onze emoties met anderen en daarom delen wij ideeën en waarden met anderen. Zo ontstaat een consensus over wat goed of kwaad is. Een waarde is niet ontologisch gefundeerd of gerelateerd aan een bepaalde natuur. Waarden en normen komen tot stand in de

¹² Zie ook noot 10 hoofdstuk II

gemeenschap. Belangrijk daarbij is om op te merken, dat voor Spinoza niet iedereen gelijk is. Mensen zijn verschillend, het individuele wezen verandert voortdurend onder invloed van externe omstandigheden en de daarmee gepaard gaande stroom van ideeën zoals gesteld in hoofdstuk III. Waar dat in het algemeen belang is moet de samenleving die gelijkheid vaststellen en afdwingen, opdat iedereen gelijk wordt voor de wet. Gelijkheid is een wettelijk construct en zeker geen natuurlijk gegeven. Onderzoek laat zien dat het door Spinoza gehanteerde onderscheid tussen goed en slecht en voornoemd egoïstisch beginsel met sociale context, diep verankerd zijn in de natuur. Biologe Toby Kiers die onderzoek doet naar samenwerking in de natuur stelt zich naar aanleiding van haar onderzoek aan planten en schimmels de vraag:

Hoe kan het dat een organisme zonder enige vorm van hersenen reageert op zijn omgeving, zijn strategie aanpast, keuzes maakt? Hoe speelt het dat klaar? Maar hun vorm van samenwerking biedt ook inzicht in die van ons. Hoe ontstaat samenwerking, wanneer wordt het fragiel? En wat ik zelf het spannendst vind: hoe ga je om met bedriegers, met klaplopers?" [...] Daarvoor is het essentieel dat plant of schimmel de klaplopers herkennen, dat ze onderscheid kunnen maken tussen goed en slecht.¹³

Conclusie

De filosofie van Spinoza laat zien dat morele beginselen niet opgelegd kunnen worden. Ook zijn ze niet enkel te beredeneren of methodisch af te leiden los van de empirie. Toch is het menselijk gedrag niet 'normloos'. Gedrag is situationeel en komt voort uit het streven naar voortbestaan en welbevinden. Als moraliteit, *tenminste de inspanning is om je gedrag te laten leiden door de rede*¹⁴ en het doel van ethiek *om methodisch de grondslagen voor een gerechtvaardigd, redelijk en zinvol handelen en (samen)leven aan te tonen*,¹⁵ dan laat de leer van Spinoza zien hoe de kloof te overbruggen tussen de inzichten van de wetenschap enerzijds en de ethiek anderzijds.

¹³ Joep Engels, *Handelen op de biologische marktplaats, de Verdieping* van het dagblad *Trouw* van 30 juni 2018. Interview met Toby Kiers, hoogleraar evolutionaire biologie.

¹⁴ James Rachels, *The Elements of Moral Philosophy*, p. 13

¹⁵ Peter Kunzmann, *Atlas van de filosofie*, p. 12

Hoofdstuk V

Conclusie

De leer van Spinoza, zoals ontvouwd in zijn ethica, kan de ethiek wekken uit zijn 'kantiaanse sluimer'. Wat deze scriptie wil aantonen is: dat de mens niet los kan worden gezien van de natuur, van zijn natuur en van zijn omgeving. De mens is niet autonoom, is 'geen staat binnen een staat'. Spinoza laat dat met zijn filosofie zien en gerenommeerde wetenschappers laten zich er door inspireren. Kant die zijn filosofie baseert op een *autonome mens*, heeft diepe sporen getrokken in de moderne ethiek. Zo is de basis voor de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, *de menselijke waardigheid*, een begrip afkomstig uit het gedachtengoed van Kant.¹ Wat goed en kwaad is wordt volgens Kant uitsluitend bepaald door de menselijke rede. Handelen in dienst van de menselijke waardigheid moet als plicht worden aanvaard. Emoties of externe omstandigheden hebben daarin geen plaats. De filosofie van Spinoza is echter, naar mijn mening, ten onrechte onvoldoende zichtbaar in de huidige ethiek. Ten eerste vanwege de kracht die volgens de wetenschap van zijn filosofie uitgaat en ten tweede omdat het enactivisme een 'vertaling' is van de eerste drie delen van zijn ethica in modern 'filosofisch jargon'.² Dit rechtvaardigt de conclusie dat Spinoza als relevant mag worden beschouwd, maar dat moraalfilosofen er blijkbaar weinig heil in zien om dat te bevestigen.

De ethische vraagstukken waar we vandaag mee te maken hebben en waar we in deze snel veranderende wereld mee te maken zullen krijgen, vragen om een breder perspectief dan Kants antropocentrische kader toelaat. Ze vragen om andere inzichten bij het opstellen en handhaven van gedragsregels. De ethiek van Spinoza laat zien, dat regels, plichten en protocollen opleggen die tegen de hartstochten van de mens ingaan, niet zullen werken. Zijn filosofie slaat een brug tussen ethiek en wetenschap met als pijler zijn emotieleer. Spinoza's voorschriften van de rede getuigen van het brede inzicht: wie het menselijk bestaan wil bestendigen en wil werken aan welbevinden, moet op zoek gaan naar het eigenbelang. Dat eigenbelang is niet zonder meer te vinden in het bevredigen van begeerten of het zeker stellen van 'menselijke waardigheid', maar is veeleer te vinden in de verstandelijke liefde jegens god ofwel de natuur.³ Op het met de rede vinden van het juiste eigenbelang berust deugdzaamheid en daadkracht of werkelijke menselijke macht. Wellicht dat Spinoza's regels van de rede grondslag kunnen zijn voor ander inzicht. Het zou de ethiek uit zijn kantiaanse sluimer kunnen wekken.

¹ Kant, *Fundering voor de metafysica van de zeden*, AA439, Boom, Amsterdam, 2013, p. 118

² Spinoza, *Ethica*, deel I: *God*; deel II: *De natuur en de oorsprong van de geest*; deel III: *De natuur en de oorsprong van de hartstochten*.

³ Spinoza, *Ethica*, deel IV, stelling 36 en bijgaand commentaar

Literatuurlijst

Cohen, Floris

Het knagende weten, Prometheus, Amsterdam 2017

Colombetti, Giovanna & Thompson, Evan

The feeling body: Towards an enactive approach to emotion. In *Developmental Perspectives on Embodiment and Consciousness*, ed. W. F. Overton, U. Müller, and J. L. Newman, 45–68. New York: Erlbaum 2008

Damasio, Antonio

Descartes' Error, Vintage Books, Londen 2006, Revised edition. G.P. Putman's Sons, New York

Damasio, Antonio

Neural basis of emotions, *Scholarpedia*, 6(3) 2011

Damasio, Antonio

Het gelijk van Spinoza, Wereldbibliotheek bv, Amsterdam, zesde druk 2014

Frijda, Nico

Spinoza en het moderne emotie-onderzoek, *Mededelingen vanwege het Spinozahuis* 70, Eburon Delft 1993

James, William

What is an emotion?, *Mind* (1884) 9, pp 188-205

James, William

The Varieties of Religious Experience lectures, eBooks@Adelaide 2009

Kant, Immanuel

Kritiek van de zuivere rede, Boom, Amsterdam 2004

Nussbaum, Martha

Woede en vergeving, Anthos uitgevers, Amsterdam 2016

Rachels, James

The Elements of Moral Philosophy, McGraw-Hill Education, New York 2015

Spinoza, Benedictus de

Ethica, vertaald door H.A. Krop, Bert Bakker, Amsterdam, zesde herzien druk 2012